

# KŪRYBIŠKUMO PRAKTIKOS

ISSN 1392–2831 Tautosakos darbai XXXIX 2010

## KŪRYBIŠKUMO PROVERŽIAI PASAKOJE „EGLĖ ŽALČIŲ KARALIENĖ“

LEONARDAS SAUKA

*Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas*

Straipsnio objektas – pasakos „Eglė žalčių karalienė“ (ATU 425 M) lietuvių variantai.

Darbo tikslas – išryškinti atskiras šio kūrinio kūrybinės plėtotės tendencijas, ypač atkreipiant dėmesį į dainuojamuosius, eiliuotuosius intarpus, formules.

Tyrimo metodai – lyginamasis, aprašomasis, interpretacinis.

Žodžiai raktai: dainuojamieji intarpai, eiliuotieji intarpai, atlikėjo kūrybiškumas, emocinė raiška, leksinė raiška, regioninė tradicija, poetinė formulė.

### Įvadinės pastabos

Kūrybos, kūrybiškumo samprata tautosakoje yra savita, gerokai skiriasi nuo šių dalykų supratimo ir vertinimo individualiame mene. Pastarajame menininko kūrybiškumo tiesioginė išraiška yra jo sukurti kūriniai, o tautosakoje, kurios pamatą sudaro tradicija, tiriamo reiškinių apraiškos esti išsiblaškusios vyraujančiame žodžio mene ir jį lydinčiose formose – muzikoje, choreografijoje, vaidyboje.

Kitas svarbus kūrybos savitumo aspektas nulemtas tos aplinkybės, kad tautosakos kūrinys, nors įkūnija tradiciją, bet, kol neatliekamas, yra neapčiuopiamas mūsų pojūčių, glūdi atmintyje ir jį reikia kaskart atkurti, o iš dalies – ir sukurti, padaryti realų klausytojams, žiūrovams ir pačiam atlikėjui. Šitaip pasireiškia tradicinio kūrinio atlikimo menas, įvairiuose žanruose nevienodo pobūdžio.

Žvelgiant į pasakojamąją tautosaką, didelį vaidmenį vaidina gebėjimas pasakoti gyvai, vaizdžiai, emocionaliai, įtaigiai ir t. t. Realiai plūstančių žodžių srautu atkuriamas girdėtas, primirštas, o gal čia ir visai naujas, iš kitur atklydęs kūrinys. Šiame iš gyvų žodžių lipdomame tekste savo vaidmenį atlieka ir tokie komponentai, kaip intonacijos dinamika ir melodika, ritmas, pauzės, tembras, kurie užrašant ranka dingsta. Dingsta ir veido, viso kūno raiška, svarbi atlikimo mene.

Kalbinis – leksinis, gramatinis, sintaksinis – pasakojamosios tautosakos kūrinio audinys daugiau ar mažiau tiksliai fiksuojamas spausdintuose tekstuose. Tai leidžia stebėti ir tirti nemaža kūrybiškumo apraiškų. Įdomu, kai iš to paties pasakotojo tas

pats kūrinys užrašomas ne vieną kartą. Tada atsiveria proga atskleisti atminties ir atkūrimo proceso sąveikas.

Kita kūrybiškumo proveržių tautosakoje plotmė gali išryškėti atitolus nuo individualaus pateikėjo atlikimo spalvų, reikšmių analizės ir perkėlus dėmesį į išryškėjusių kūrinio tradicijų palyginimą. Atsiveriantys regioniniai variacijų skirtumai yra akivaizdžios kūrinio tradicijų kūrybiškos kaitos apraiškos.

Kai kurie šios pasakos kūrybinės kaitos momentai yra gvildinti ankstesniuose straipsniuose: „Pastangos švelninti kūrinį: pasakos „Eglė žalčių karalienė“ periferiniai variantai“ (Sauka 2007b) ir „Veikėjų ir vietų vardai, jų kaita *Eglės* pasakoje“ (Sauka 2008). Šiame straipsnyje, lyginant variantus, bandoma tik vienu kitu aspektu pažvelgti į atlikėjo meną (prieš imantis išsamių studijų reikia atlikti daug parengiamųjų darbų). Pagrindinis dėmesys sutelkiamas į šios pasakos dainuojamųjų, eiliuotųjų intarpų, gerokai „drausminančių“ pasakotojų varijavimą, regionines kūrybines plėtotes.

Pažymėtina, kad užrašytojai intarpus yra nevienodai užfiksavę: vieni pateikia tik poetinį tekstą, kiti – ir melodiją, dar kiti užrašo intarpą kaip personažo tiesioginę kalbą, neišryškindami eilučių, nors jos akivaizdžios iš teksto atkarpos sintaksinės-intonacinės sandaros. Norėdamas išvengti nusakymų dviprasmiškumo – dainuojamasis ar eiliuotasis intarpas, darbe vartojamas ir sutrumpintas terminas *intarpas*, kartais – *poetinė formulė*.

### Atlikėjo menas

Vienas iš talentingų pasakotojų, sutiktų Gervėčių apylinkėse 1970 metais per Lietuvių kalbos ir literatūros instituto tautosakos ekspediciją, buvo Jonas Petrikas, 89 m., iš Milcėjų kaimo. Su šypsenėle senukas prisiminė, kad mergaitės jį mėgusios, nes daug pasakų mokėjęs. Jo sekama pasaka „Žiulvinas“ klausytojus sužavi stiliaus puošmenomis, netikėtais motyvais, detalėmis, kompozicine sandara. Švelnią pasakojimo atmosferą ypač sustiprina dažni deminutyvai, k. a.: *dukrelas, sūniukas, mergelė, berniukas, mažutė, martelė, pavorėlis, gegužėlė* (138)<sup>1</sup> ir t. t. Pati kūrinio pradžia nustebina savaip transformuotu motyvu: čia seserys ne eina maudytis, o pasivertusios karveliais skrenda prie marių (plg. ATU 313, 400, 404). Kitoniškai, ne pagal kanoną suformuluotos pagrindinio personažo šaukinio frazių pabaigos: *pienu rūgsi, krauju plauksi*. Savitas ir epilogas. Beje, šiame variante žalčio vaikai – tik berniukaičiai:

– O jūs, šelmos, katari pasakėt, kap tatulį vadincie, kad mus pascikt?

Vienas:

– Aš, mamula, nesakiau.

Ir kitas:

– Aš nesakiau.

Ė pats didžiulis, jau vyresnysiai, ir cyli.

– O tu, – sako, – šelma, jau pasakei, kap tatulį šaukcie, kad mus pascikt! (EŽK p. 457).

---

<sup>1</sup> Skaičius rodo varianto numerį EŽK rinkinyje.

Šitas kaltės perkėlimas nuo mažiausio ant vyriausio kartu su netikėtais, dar ir mažybine forma pateiktais metamorfozės įvaizdžiais taip pat švelnina tragiškos pasėkmės skausmą:

Nu, tai apvertė vienų, mažutį, dobiūliu, kitų apvertė sakaūliu, è trecių – ituo dagiliu, kataras badus (ten pat).

Tokia šios pasakos pabaiga lietuvių tradicijoje nežinoma, stulbinama.

Paryškinti Petriko pateikto kūrinio savitumą, santykį su tradicija ir jos kūrybišką plėtotę gali padėti ir jo gretinimas su kitais Gervėčių apylinkėse užrašytais variantais. Jų yra trylika. Pažvelkime, kaip plėtojamas žalčio apgaudinėjimo motyvas, t. y., kaip jis gelbstimas nuo apgaulės: 2 variantuose žaltys iš viso neapgaudinėjamas, kituose 2 – apie tai pasakojama (proza), o 9 pasitelkiami grakštūs intarpai, kur prie eilučių dažnai prisišlieja ir refrenas – gegutės balso pamėgdžiojimas *kukū*. Tai pasakytina ir apie vieną pasakos fragmentą iš šio krašto (167).

Šie intarpai pasakos variantų kompozicijoje išplėtoti nevienodai. 2 variantuose ir fragmente tėra 2 šio tipo intarpai: vienu gegutė praneša apie apgaulę, kitu patvirtina, kad jau veža martelę, už tai jai – juostelė (139), arba abu kartus įspėjama, kad žaltys apgautas (140, 167); 4 variantuose yra po 3 atitinkamus intarpus: dviem pabrėžiama apgaulė, trečiu reikalaujamas atpildas – juostelė (136, 137, 145, 147). 1 variante – visi trys intarpai skirti įspėti apie apgaulę (144), 1 variantas turi 5 atitinkamus intarpus, paskutiniu patvirtinama, kad vežama tikra martelė (141).

Tuo tarpu Petriko variante (138) yra net 7 dainuojamieji intarpai, susiję su apgaulės motyvu. Kiek ši plėtotė atsiremia į vietos tradiciją, o kiek ji individuali, atsiskleidžia palyginus intarpuose minimus daiktus, gyvius, atiduotus žalčiui vietoj tikros nuotakos. Apžvelgus visus 11 Gervėčių variantų (įskaičiuoti ir tie du, kur apie apgaulę tik pasakojama) ir fragmentą, matyti, kad bandoma apgauti *ožkele* (7 kartai), *pušine* (7), *kačergėle* (6), *avele* (2), *kiaulele* (2), *žąsimi* (1) ir kt. Petriko varianto *pušinė*, *kačergėlės* paminėjimas aiškiai tradiciškas, *avelės* ir *karvelės* tradicija šiam krašte silpna, o *pavorėlio* ir *kiaulalės* įsiterpimas į šį motyvą visai savitas. *Kiaulelė* dar pasitaiko kitų regionų intarpuose, o *pavorėlis* – čia visai unikalus:

– Kukū, Žiulvinėli,  
Kukū, kų tu veži,  
Kukū, ar martelį?  
Kukū, kad martelė, –  
Kukū, man juostelė,  
Kukū, ne martelė, –  
Kukū, pavorėlis,  
Kukū (EŽK p. 451).

Kalbant apie apgaudinėjimo motyvo kūrybinę plėtotę Gervėčių apylinkėse, reikia pažymėti, kad kai kuriems pasakotojams būdinga tendencija paryškinti situacijos komiškumą, kvailą žalčio elgesį su daiktu ar gyviu kaip su nuotaka:

...paėmė pušinį anys, aprenė, aprišė jų, sukneli užvilko ir išnešė jam. Anas važiuoja ir bučiuoja jų, kabinėja – jau jam atrodo, kad mergaitė (EŽK p. 461).

Kitas pavyzdys:

Nu, anys ėmė ožkų aprinko, prikabino prie jo, nu, ir važiuoja. Anas jau aina, ir aina ana paskum. Ana, ožka, atsigrižė ir bliaua:

– Me-ee.

Ė tas jau Žulvinas cia jaugi jau mislija, kad jaugi jau klega tį merga (EŽK p. 467).

Panašus ir dar kitas tekstas: kai ožka mekena, vežantieji linksmi, kad čia bus marti! (žr. 144).

Petriko variante ir kituose, kur dėmesys sutelktas į šią graudžią istoriją, tokių papokštavimų nėra. Petrikas labai išijaučia, jo balso tembras tampa skaudus, galop jis nebeišlaiko, ima raudoti, tuo dar labiau sugraudindamas klausytojus. Ir priežastis nėra senas pasakotojo amžius, kada ašaros dažnai pasirodo, o pati pasaka. Šis kūrinys gali sukelti tokį emocijų antplūdį ir pusamžiui pateikėjui. Antai Jonas Skurka, 48 m., iš Salako apylinkės šitaip baigė pasakojimą:

O tu, dukra... (*pasakotojas susigraudinęs ima verkti ir išeina, nebegalėdamas pasakoti. Kiti stebisi: – Lai tėtė verkia (Janina)... – Jam gailėstis užėjo (motina). Parymojęs lauke, vėl grįžta ir toliau pasakoja*), o tu pavirski, dukrele, varna ir kapstytk amžių mėšlą su savo vaikais! O tu, sūneli, – paukštvanagiu ir naikink mamą su dukra!

Tuos žodžius pasakius, jo pasibaigė gyvybė (*pro verksmus pasakė pasakotojas, šluostė ašaras*) (EŽK p. 162).

Šitoks pasakotojo išigyvenimas į kūrinį, lydymas ašarų, netikėtai ilgokų pauzių, tik dalelė gerokai individualios visos meninės atlikimo raiškos. Pasakos rūmas, jo išorinė dalis, stilistinė kalbinė raiška, kur svarbų vaidmenį atlieka leksika, morfologija, sintaksė, visas intonacinis drabužis – viskas priklauso nuo pasakotojo talento. Čia glaudžiai susipina, pavyzdžiui, sintaksinė frazių sandara ir jas lydinti ritminė, dinaminė, melodinė darna. Antai kaip daugelyje variantų, taip ir Petriko pasakojime krinta į akis dažni varijuojantys pasikartojimai, savaip sulėtinantys šnekos ritmą, kuris taip pat prisideda prie klausytojus užburiančios įtaigos, pamažu nukeliančios jų vaizduotę į pasakos pasaulį. Štai pora leksinio pasikartojimo pavyzdžių iš Petriko varianto:

...augo augo, išaugo dideli. Išaugo mergaitės, išaugo berniukas. Nu, ir anos apsvirtė karveliais ir nuskrido maudytis par marias. Par marias nuskrido, maudės anos, maudės (EŽK p. 450).

Nukirto galvų, paslėjo kraujas. Anas jau atnešė itų dalgį ir pakorė un kumpo. Pakorė, ė toj dalgė kruvina. Pakorė. Sasuo išajo, apžiūrėj, kų kruvina dalgė (EŽK p. 457).

Šitie pavyzdžiai – tik prabėgomis pareikšta užuomina, kokia įvairi ir spalvinga esti pasakotojų sintaksinė-intonacinė raiška. Apie Gervėčių pasakų intonacijas jau rašyta (Sauka 1989), bet tai tik pasakotojų šnekos meno laukiančių kruopščių tyrimų įžanga.

## Regionų kūrybos versmės

### Apgaulės atpažinimas

Poetinėmis formulėmis, arba intarpais, išreikšta žalčio apsauga nuo apgaulės, kaip matyti, yra vyraujanti iš Gervėčių apylinkių užrašytuose „Eglės žalčių karalienės“ tekstuose. Tačiau ši tendencija visai šios pasakos lietuvių tradicijai nėra būdinga. Štai Žemaitijoje iš 14 variantų tik 6 yra apgaudinėjimo motyvas, ir jis nesusijęs su dainuojama ar eiliuota forma, išskyrus vieną fragmentą (171). Sūduvoje iš 11 variantų tik 3 pasakojama apie žalčio apgaudinėjimą; iš jų dviejuose tai pasakoma proza, o viename, šiek tiek suliteratūrintame, pasitelkiamos eilės. Kitoks vaizdas Dzūkijoje ir Aukštaitijoje. Iš 35 džiūkų variantų apie apgaulę eilėmis pranešama 15, o 7 tai išreiškiama pasakojant. Be to, dainuojamaisiais intarpais pranešama apgaulė ir 3 šio regiono fragmentuose. Iš 65 aukštaičių variantų 35 plėtojamas apgaulės motyvas: 27 tai išryškinta poetinėmis formulėmis, o 8 pasakojama proza. Ir dar 4 šios pasakos fragmentuose iš Aukštaitijos yra atitinkami dainuojamieji intarpai. Tad šiuose dviejuose etniniuose regionuose dar ryški tendencija dainuojama, eiliuota raiška plėtoti žalčio perspėjimus dėl apgaulės. O silpstant pasakos tradicijai, ji įgyja prozos formą arba motyvas visai išnyksta.

Šių intarpų kūrybiška plėtotė gana įvairi. Jau apžvelgiant Gervėčių apylinkių variantus atsiskleidė, kad jų margumą didina ir skirtingi į siužetą įterpiami apgavimui objektai, gyviai, ir nevienodas vaidmuo kompozicijoje. Iš aukštaičių ir džiūkų variantų ryškėja, kad šio tipo intarpai nėra sukaustyti kanonų, akivaizdi įvairovė. Dalis jų skirti trumpai perspėjimai informacijai išreikšti. Pavyzdžiui, to siekiama šitokia fraze pasakoje iš Ukmergės krašto:

– Či ne mūsų marti! (EŽK p. 205).

Panašiai perspėjama Alytaus krašto variante:

– Kukū, žalty vyre, ne tavo pana! (EŽK p. 283).

Dažniau susiduriama su kiek platesnio turinio intarpu, kai pasakoma, kas apgaulingai pakišta. Pavyzdys iš Ignalinos krašto:

– Kukū kukū, čia ne tavo mergelė, čia tavo kiaulėlė (EŽK p. 253).

Švenčionių:

– Kukū, jūs žalekteliai,  
Kukū, ne jūs marci,  
Kukū, tai karvelė (EŽK p. 240).

Panašios struktūros intarpų – apie pusė. Tik jie paįvairinami epitetais, k. a.: *balta avelė, žila ožkelė, marga karvelė, degla kiaulėlė* ir pan. Pasitaiko ir retesnių apibūdinimų. Pavyzdžiui, variante iš Ignalinos krašto karvelė vadinama *raguocia*,

*didžioja* (77), Varėnos krašto variante nuskamba neįprastos frazės: *netikrą žmoną vežat, avį parėdytą* (žr. 96).

Kiti intarpai šiek tiek praplėsti. Antai Dieveniškių apylinkėse šie pasakos variantų intarpai baigiami gegutės išreikšta nuoskauda, kad *nebus juostos, nebus kustos* (91). O švenčioniškė pasakotoja, vaizduodama, kad veža *kialalį*, šitaip šmaikštauja už gegutę:

– Kukū, verskit ravan,  
Kukū, grįžkit atgal (EŽK p. 250).

Panašiai linksmai varijuoja ir kita šio krašto pateikėja:

– Čia ne martela,  
Ale kiaulala,  
Laiskit jų bulbų knist (EŽK p. 243).

Kituose intarpuose dėmesys nukreipiamas į tai, ko stinga netikrajai nuotakai, ko ji neatliks. Štai pavyzdys iš Utenos krašto:

– Kukū, ne ta martelė,  
Kukū, ne smūtnai sėdi,  
Kukū, ne gailiai verkia,  
Kukū, ne baltos drobės,  
Kukū, ne margos juostos,  
Kukū, kukū, kukū, kukū (EŽK p. 170).

Molėtų (46), Ukmergės (53, 57), Kėdainių (61), Varėnos (95) kraštuose plito toks motyvas: tikroji martelė sėdi svirne (klėtyje), plaukus šukuoja ar gailiai verkia.

Bene vienintelis savitas pakiliai pasakiška atmosfera padvelkiantis intarpas, ypač kai jis jau skiriamas tikrajai martelei, pateiktas pasakotojos iš Anykščių krašto:

– Štai važiuoja karieta,  
Vienu auksu aplieta,  
Toj karietoj martelė,  
Martelė jaunoji,  
Martelė gražioji,  
Martelė gražioji (EŽK p. 501).

Kūrybiškai intarpų plėtotei papildomų išteklių suteikia dažnai čia prisišliejantys garsažodžiai, imituojantys žalčiui talkinančiojo balsą. Dažniausiai tai būna gegutės *kukū*. Šis žodis pavartojamas įvairiai: ar jis būna eilutės pradžioje, ar pabaigoje, ar vienas, ar sudvigubintas, o pasitaiko, kaip matyti iš pirmiau cituoto pavyzdžio, kad intarpo pabaigoje jis nuaidi net keturis kartus (42).

Retkarčiais žalčiui talkina varna. Tokia tradicija būdinga Dieveniškių apylinkių variantams. Čia jos balsas pamėgdžiojamas garsažodžiais *gvė gvė gvė* (90, 93), *gvė gvė* (94), *gva gva gva* (91), *gva gva* (86), Panevėžio krašte pasitelkiamas garsažodis *krun* (15).

Kiti šio tipo intarpe pasitaikantys garsažodžiai pavartojami, kai į siužetą įsiterpia kitoniški personažai: *zy zy* (zylė), *kirdikš kirdikš* (šarka), *krip krip* (žąsis), *čir čir* (žvirblis), *bruku* (karvelis), *kiau kiau* (šunelis), *kvar kvar* (varlė). Visa tai suteikia žavesio ir naujumo pasektai varianto atkarpai.

Reta išmonė, kai šioje siužeto vietoje pasirodo du skirtingai veikiančys personažai: vienas padeda tėvams apgaudinėti, kitas gelbsti žaltį nuo klastos. Antai variante iš Panevėžio krašto gegutė meluoja, o varna sako tiesą:

– Kukū, tai audėjėla,  
Kukū, tai verpėjėla,  
Kukū, tai siuvėjėla,  
Kukū, rugių pjovėla,  
Kukū, šiengrėbėla,  
Kukū, brolių sejula,  
Kukū, tai močios dukriula,  
Kukū, tai jūsų marčiula.

– Krun, tai ne jaudėjėla,  
Krun, tai ne verpėjėla,  
Krun, tai ne siuvėjėla,  
Krun, tai ne šiengrėbėla,  
Krun, tai ne rugių pjovėla,  
Krun, tai ne brolių sejula,  
Krun, tai ne močios dukriula,  
Krun, tai ne jūsų marčiula,  
Krun, tai šiaudų kūlys (EŽK p. 90–91).

Šio motyvo intarpų apžvalga rodo, kad regionuose vyrauja gana įvairi kūrybinė jų plėtotė. Pasakotojų išmonė nuvinguriuoja skirtingomis kryptimis: vieni pasitenkina trumpais pranešimais apie apgaulę (dažnai – ir laimėjimą), paryškindami juos ir ekspresyviais akcentais, kitų įterpti intarpai ilgesni, papildyti savitais motyvais. Daugelio intarpų ekspresiją padidina garsažodiniai refrenai.

### Žalčio šaukinys

Įsirėžusi į atmintį maginė poetinė formulė, turinti galios ne tik iškviešti žaltį iš kito pasaulio, bet ir atverti jo gyvybės ar mirties būklę, pasižymi ryškiomis tradicijomis. Iš 150 ištisų tekstų ji aptinkama 122-juose. Daugumoje kitų 28 tekstų siužetas yra kiek pakitęs: ar visai nebeliko situacijos, verčiančios iškviešti žaltį, ar neminimas jo iškvietimo būdas. Tik keliuose formulė ištirpo monologe ar pasakojime:

Jai pasakė, kaip jį pavadintie iš marių: pasrodys pieno puta. Jie par jų paklausė, pavadinu – pasirodė šitoj balta puta, jam galvą nukirto (EŽK p. 485).

Be to, žalčio šaukinys dar yra užfiksuotas ir užrašytuose pasakos fragmentuose: iš 22 jis randamas 12-oje.

Žvelgiant į šios formulės tradicijas, visų pirma krinta į akis išpopuliarėjusio per skaitinius teksto poveikis įvairių regionų variantams. Minimame, tapusiame beveik kanoniniu, tekste, priklausančiame Vilkaviškio kraštui, žaltys iškviečiamas šitaip:

– Žilvine Žilvinėli,  
Jei tu gyvas – pieno puta,  
Jei negyvas – kraujo puta (EŽK p. 361).

Tokius šaukinius randame šių kraštų variantuose: Pasvalio (10), Rokiškio (23), Utenos (45), Ukmergės (57), Švenčionių (69), Varėnos (96), Lazdijų (100), Marijampolės (106), Prienų (110, 111), Šilalės (115), Telšių (116), Kelmės (118), Raseinių (122), Šiaulių (125). Jų aptinkama ir už Lietuvos ribų, Punsko (131), Gervėčių apylinkių (144) ir nepažymėtos vietos (129) tekstuose. Su pavyzdiniu jie sutampa nevisiškai, vienur kitur pastebimi nelabai ryškūs kitoniškumai: ar iš dalies užfiksuotos tarmybės (10, 57, 118, 122, 125, 129), ar įterpta daugiskaitos forma *putos* (100, 115), ar praleistas įvardis *tu* (106, 118), pridėtas jaustukas *Oi* (57), jungtukas *uo* (125), net visa frazė *Ar tu gyvas, ar negyvas* (96), ar pakitę kreipiniai: *Žilvin Žilvin* (69), *Oi tu Žilvy Žilvinėli* (96), *Žilvy Žilvy Žilvinėli* (100), *Žilviti Žilvinėli* (110).

Savitų žalčio šaukinio poetinės formulės nutolimų nuo kanono kreipinyje dar yra ir daugiau – nežymių ir gana ryškių. Štai dar keletas pavyzdžių: iš Kupiškio krašto – *Oi tu žalty Žilvinėli Žilvinėli* (22), Rokiškio – *Žilvyčiau Žilvytėliau* (24). Gerokai pakeistas *Žilvino* vardas Gervėčių apylinkėse: *Tu Ulvine* (136), *Žiulvin Žiulvin Žiulvinėli* (138), *Žulvin Žulvin Žulvinėli* (140, 147), *Žulvine Žulvinėli* (141), *Ulvine Ulvinėli* (145). Netikėtą naujovę išprovokavo šis vardas Trakų krašte – *Milžine* (82).

Beje, dviejuose variantuose iš viso šaukinio ir teliko pirma frazė. Pasvalio krašte vienam tekste žaltys kviečiamas *Žilvėn Žilvėnėlio* (9), o Zarasų – *Žilvine Žilvinėli* (38).

Antra ir trečia šaukinio eilutės, palyginti su išpopuliarintosiomis, yra patyrusios ir daugiau pakitimų, negu nurodyta aukščiau. Vienur pakartojimais sustiprinamas dėmesys simboliniams ženklams: *...pieno puta, pieno puta, ...kraujo puta, kraujo puta* (22), kitur keičiami frazių pradžioje esantys jungtukai, vietoj *jei* atsiranda *kad* (143), *gal* (145), ar visai apsieinama be jų: *Gyvas būsi – pieno putos* (147), keičiama žodžių tvarka: *Pieno puta – gyvas būse, kraujo puta – negyvas būse* (92).

Į šaukinius, kurie siejasi su populiariaja tradicija (paprastai tą rodo kreipinys), kartais įsiterpia raginimas žalčiui *išplaukti, atplaukti, plaukti*:

– Tu Žilvine Žilvinėli, jei geruoju – pieno puta, jei šlektuoju – kraujo puta čionai plaukie, čionai plaukie (EŽK p. 373).

Šis šaukinys iš varianto, užrašyto Šakių krašte. Su panašiu raginimu, įsiterpusiu į poetines formules, besisiejantis su kanonine, užrašyta dar keli variantai. Jie iš Rokiškio (30), Ignalinos (80), Kelmės (119), Raseinių (124), Gervėčių (141) vietovių.

Šis motyvas paplitęs ir tuose tekstuose, kuriuose nėra *Žilvino* vardo žymių. Pavyzdžiui, du užrašymai – vienas iš Vilkaviškio, kitas iš Telšių krašto:

- Atplauk, puta, balta ar raudona (EŽK p. 365).
- Išplauk išplauk, balta puteli (EŽK p. 401).

Panašių šaukinių, raginančių žaltį plaukti, užrašyta Rokiškio (31), Ignalinos (75), Šalčininkų (88–91, 93), Vilkaviškio (102–104), Punsko (132), Varenavo (133) apylinkėse. Tad ši tendencija pasireiškė pastebimai.

Beje, kūrybinė kaita matyti ir iš kitokių simbolinių ženklų šaukinyje pabrėžimo. Antai Švenčionių krašto variante nuskamba raginimas pasirodyti *gniūžte*:

„Kad yr gyvas – putų gniūžtė, kad negyvas – kraujų gniūžtė“ (EŽK p. 240).

Gervėčių apylinkėse kartais tokiais ženklais tampa *kupkas pieno*, *kupkas kraujo* (146) ar tai pastebima iš vyksmo: *pienu rūgsi*, *krauju plauksi* (138).

Šitie ir ankstesni pavyzdžiai rodo, kad nebuvo labai griežtų šaukinio formulės rėmų – pasakotojai jį savaip plėtojo. Tai tampa dar akivaizdžiau, atkreipus dėmesį į aukštaičių regiono tradiciją.

Iš Aukštaitijos šios pasakos užrašyta 76 tekstai bei fragmentai. 16 atvejų nėra žalčio šaukinio, 1 – pats žaltys šaukia bangas (4). 11 tekstų bei fragmentų pastebime XX a. spaudos poveikį, šaukinys pradedamas žodžiais *Žilvine Žilvinėli*. Kituose 48 variantuose, kuriuose yra šaukinio poetinė formulė, vyrauja polinkis įvardyti pagrindinį personažą be užuolankų, tiesiog pavartojus žodį *žaltys*. Šitokių variantų yra 34. Iš likusių 14 variantų 8 apsieinama be kreipinio, 3 kreipiamasi į *vyrą* (neminima, kad jis žaltys), 2 jis vadinamas *kauku*, 1 – gana neaiškiai: *žalių vyrų vyruolėlis* (42).

Tarp paminėtų 34 Aukštaitijai būdingų variantų 22-jų šaukinyje pabrėžiamas šeimos artumas žodžiu *vyre*, o kituose šaukiamas tik *žaltys*. Stebina, kaip tokią mažytę vienos frazės atkarpą, kur vienas kitas žodis jau nulemti regiono tradicijos, dar gebama savitai kūrybiškai nuspalvinti pasitelkiant pakartojimus, deminutyvines formas, jaustukus, įvardžius ir kt.

Pirmos grupės kreipiniai: *žalty vyre*<sup>2</sup> (6, 8, 17, 26, 27, 61, 64), *žalty vyre*, *žalty vyre* (7, 11, 54), *žalty vyre žaltynėli* (5, 16, 28), *žalty vyre, želtonėl želtonėl* (151, 152, 153), *žalty vyrel, žalty vyrelel* (2), *žalty žalty, mana vyri* (1), *žalty vyrel, vyruželi* (12), *žaltynai patynai* (15).

Antros grupės kreipiniai: *žalkty žalkty* (35, 51), *žalty žalty žaltuolėli* (19, 40, 160), *žalty žaltynėli* (29, 49), *oi tu žalty žaltonėli* (3, 32), *ak tu žalktūn žalktūnėli* (43), *oi žalty žaltuonėli* (65), *jei tu žalty žaltuolali žaltuolali* (20), *žaltali kirmalala, ežero karalali* (21), *žalkty ponaiti* (41).

---

<sup>2</sup> Sąrašuose, kai prie pavyzdžio nurodomi kelių variantų numeriai, kreipinio forma kiek apibendrinta, neatspindimi visi niuansai. Sakysim, prie pavyzdžio *žalty vyre* grupei priskirta ir *žalty vyri* bei *žalty vyr* (6), *žalt vyr* (8), *žalti vyrai* (26). Nežymimos ir didžiosios raidės.

Pažymėtina, kad ši aukštaičių tradicija sulaukė atgarsio ir kituose regionuose. Antai Dzūkijoje šaukinių su kreipiniu *vyre* pasitaiko Trakų, Alytaus, Varėnos, Švenčionių kraštų kai kuriuose variantuose (81–85, 97, 155, 172). O žodis *žaltys* šaukinyje pavartojamas Dieveniškų, Varenavo apylinkėse, Vilkaviškio, Šakių kraštuose užrašytuose variantuose (87–92, 133, 164, 102, 109). Aukštaitiškas šaukinys išsiskiria ir kita tendencija: šalia visoje Lietuvoje išplitusių ženklų – *pieno balta puta* – *gyvas*, *kraujo raudona puta* – *negyvas* – čia neretai pavartojamas žodis *kunkulas*. Štai variantas iš Biržų krašto:

– Oi tu žalty žaltonele,  
Jeigu gyvas – pieno kunkulas,  
Jei negyvas – kraujo kunkulas (EŽK p. 51).

*Kunkulo* (*kunklo*) įvaizdis randamas ir Kupiškio (19, 21), Rokiškio (26–29, 32), Utenos (42, 43), Anykščių (49), Ukmergės (54, 55) kraštų variantuose. Be to, dar keletas variantų išsiskiria tuo, kad šaukinyje *kunkulas* gretinamas su *puta* ar kitu objektu. Jie užrašyti Kupiškio (16, 20), Utenos (41, 44), Molėtų (46) vietovėse. Kai kuriuose iš jų žymus nepastovumas (tai rodytų, kad gyvają tradiciją veikia rašto kultūra): kartą šaukinyje minimas *pieno kunkulas*, kitus du – *pieno putas* (20).

Prisimintina, kad pirmojo šios pasakos varianto (1837 m. paskelbto lenkiškai, bet dalis intarpų yra pateikti originalo kalba) šaukinyje minimas *piena kunkulis*, *krauja kunkulis*. Tai leidžia daryti prielaidą, kad šis variantas yra iš Aukštaitijos (Sauka 2007a: 19).

Daug rečiau negu *kunkulas* aukštaičių šaukinyje pasitaiko žodis *burbulas*. Biržų krašto vienam variante priešpriešinama *pieno burbuls* ir *kraujo burbuls* (2), o Kupiškio – *pieno putas* ir *kraujo burb(uls)* (20).

Pasitaiko šiame intarpe ir retesnių įvaizdžių. Pavyzdžiui, varianto iš Panevėžio šaukinys:

– Mielas vyreli, dobilėli dobilėl,  
Jei dar gyvas – pieno upė,  
Jei negyvas – kraujo upė (EŽK p. 83).

Skirtingai nuo šių akcentų, nukreipiančių žvilgsnį į kraštovaizdžio platumas, zarasiškė pasakotoja susitelkia prie intymaus mažumo:

– Žalkty žalkty,  
Jei tu gyvas – piena lašas,  
Jei negyvas – krauja lašas (EŽK p. 155).

Dar kiti pateikėjai iš Utenos, Anykščių, Zarasų vietovių šiuo atveju greta *kunkulio* pasirenka *putų* ir *vilnies* (41, 48) ar *volo* (38) įvaizdžius.

Apžvelgus kai kuriuos ryškesnius aukštaičių šaukinių varijavimo bruožus, atskleidus, kad beveik penktadalį jų paveikė plintantis spausdintas tekstas, aiškiai ma-

tyti, kad ši poetinė formulė teikė progą kūrybiškai ją plėtoti, nepamirštant ir regiono tradicijai būdingų atraminių dalykų.

### Prakeiksmas

Dėmesio prašosi ir labai reikšmingas kūrinys prakeiksmo intarpas, jo kūrybinė plėtotė regionuose. Šio akto nėra 51 teksto ir fragmento siužete, o 75 tai atsiskleidžia per pasakojimą ar kita prozos forma. Dainuojamas ar eiliuotas prakeiksmas aptinkamas 37, dar 9 variantuose ryškios tiesioginės kalbos – eiliuotumo žymės.

Per rašto kultūrą išpopuliarintas Juozo Jasiulaičio, kilusio iš Vilkaviškio krašto, užrašytas 1883 m., o pirmąkart paskelbtas 1887 m., tekstas pasižymi tokiu prakeiksmo intarpu:

– Kad tu pavirstum į drebulę,  
Kad tu drebėtum dieną naktele,  
Kad tau išpraustų lytus burnelę,  
Kad iššukuotų vėjas galvelę.  
Stokit, sūneliai, stipriais medeliais,  
Aš, jūs mamelė, liksiuos eglėlė (EŽK p. 362).

Paplitęs per mokyklų skaitinius, vadovėlius, populiarius leidinius, pasakos tekstas padarė įtaką gyvajai tradicijai. Tai matėme iš žalčio šaukinio apžvalgos, tai ryšku ir prakeiksmo intarpo variantuose. Spausdintas tekstas paveikė ir vyresnio amžiaus pateikėjus. Pavyzdžiui, Kupiškio krašto variantas, užrašytas 1936 m. iš Onos Mažeikienės, 80 m., pasižymi tokiu pat intarpu, tėra nežymūs pakeitimai (22). Kiti pateikėjai pakeitę kiek daugiau: paskutinės dvi frazės yra nukeltos į intarpo priekį ar tik galutinė varijuojama pradžioje ir pabaigoje, šiek tiek pakeičiama leksika, pridedami savi epitetai (95, 96). Abu šie intarpai – iš Varėnos krašto variantų.

Tokių personažų metamorfozę liudijančių eiliuotų ar prozine forma pateiktų intarpų, kur minimo kanono poveikis akivaizdus, užrašyta variantuose iš Pasvalio (10), Rokiškio (29, 31), Anykščių (52), Švenčionių (69), Trakų (81, 82), Marijampolės (106) ir kitų vietovių.

Kiek kitokia prakeiksmo intarpo sandara ir prasminiai niuansai ryškėja iš pirmųjų lietuviškų šios pasakos užrašytų tekstų. Tiek Antano Baranausko apie 1860 m. iš Anykščių, tiek Filipo Fortunatovo ir Vsevolodo Milerio 1871 m. Marijampolės krašte užrašytuose variantuose prozinio pasakojimo forma atskleidžiama tokia pasakos veikėjų pavertimo medžiais seka: žalčio žmona pradeda nuo sūnų, paskui – dukros lemtis, pabaigoje – jos pačios. Tas pat ryšku ir iš pirmos lietuviškos eiliuotos prakeiksmo poetinės formulės, užrašytos 1872 m. Stanislovo Didžiulio variante iš Anykščių krašto:

– Vieną sūnų – ažuolėlin ažuolėlin,  
Kitą sūnų – medžliepėlin medžliepėlin,  
Duktę raganę – epušėlėn epušėlėn,  
O mane našlaitėlę – sedulėlėn sedulėlėn (EŽK p. 191).

Tokia seka paverčiami vaikai ir ji pati ne viename aukštaičių variante, užrašytame Biržų (2, 3), Panevėžio (13), Rokiškio (27, 32) krašte, o ir tuose, kurie savitai išplėtoti Kupiškio (16), Utenos (42) vietovėse. Pasitaiko ir pavienių originaliai išplėtotų praeiksmų, pavyzdžiui, Utenos krašto variante:

– Aukštyn užuolėli, aukštyn,  
Aukštyn, sadulėla, aukštyn,  
Aukštyn, obelėla, aukštyn,  
Sudžiūk, epušėla, sudžiūk,  
Sudžiovink tų mergiotį kėkštų (EŽK p. 169).

Į keliolikos aukštaičių ir dzūkų variantų siužetus įsiterpia pabaigoje naujas motyvas: žalčio žmonos tėvai, broliai, seserys kviečia ją grįžti namo, o ji atsisakinėja, ir šis atsisakymas tampa praeiksmo intarpo pradžia. Pirmas toks variantas yra užrašytas XIX a. antrojoje pusėje Kupiškio krašte, jis – iš Adalberto Bezenbergerio archyvo. Kai vyresnysis brolis pakviečia sesutę, ji, sėdėdama seduloj, atsako:

– Neesiu, broliukai, namolio namolio:  
Vienų sūnelį – uosely uosely,  
Untrų sūnelį – užuolaly užuolaly,  
O tų šelmų – apušelaj apušelaj.  
Tegul ji dreba dieną naktelą, dieną naktelą,  
Tegul jai graužia ožkos kojelas, ožkos kojelas.  
O aš pati – sadulalaj sadulalaj (EŽK p. 101).

Beje, tai, kad čia skamba žodžiai *dieną naktelą*, rodo, jog sūduvių ir aukštaičių praeiksmo intarpo tradicijose yra aiškių bendrumų.

Cituotame variante tik pažymima, kad vėliau ėjo kviesti ir kiti broliai. Kituose variantuose ši dalis daug labiau išplėtotą. Pavyzdžiui, variante iš to paties krašto kviečia grįžti tėvas, motina, sesuo, brolis, ir vis kartojamas intarpas su atsisakymu ir pavertimo žodžiais. O kartu pamažu akyse skleidžiasi tragedija: iš pradžių žalčio šeima virsta medžiais iki kelių, vėliau – ligi pusiau, galiausiai – baigia įaugti į medžius (20).

Greta tokios ir panašios sandaros intarpų buvo ir kūrybiškiau išplėtotų tekstų. Vienas jų priklauso Utenos krašto talentingai pasakotojai Anastazijai Valiulienei:

– Neisiu, motule, neklausysiu,  
Baltų drobelių neraižysiu,  
Antros dalelės neprašysiu.  
Vieną sūnelį – ažuolėlin,  
Kitą sūnelį – gūduolėlin,  
O šitą laumę – karklų krūman,  
Tegul ją žmonės kalba,  
Tegul ją šarkos krykščia,  
Tegul ir šunys loja.  
Pyragėlius akmenų krūselėn sukrausiu,  
Pati kaip nendrelė parsiuuosiu (EŽK p. 176).

Jai artimų prakeiksmų nėra užfiksuota. O štai Šalčininkų krašte (Dieveniškių, Jurgelionių, Poškonių apylinkėse) užrašyti 9 variantai, iš jų 1 nėra prakeiksmo intarpo, 1 – kvietimo grįžti, kituose plėtojamas šis motyvas, tiesa, dviejuose gana blankiai. Čia ryški tendencija pasmerkti dukrą – *vestų mergyštį, negadnų karpųštį*:

Teės jos širdelį trys trynelas,  
Tešukuos jai kaselas šiurkštus vėjis,  
Tepraus jai veidelį buinas lietus (EŽK p. 330).

Pažymėtina, kad citatos pradžia – tik šio krašto intarpo bruožas, o antra ir trečia frazė jau artima kanoniniam intarpui.

Apžvelgus prakeiksmo intarpus matyti, kad atskiruose regionuose gyvavo saviti šios poetinės formulės modeliai. O kartu išryškėjo ir talentingų pasakotojų kūrybiški intarpų papildymai, kaitos.

### Išvados

1. Tirtos trys poetinės pasakos „Eglė žalčių karalienė“ lietuvių variantų formulės – apgaulinėjimo atskleidimo, žalčio šaukinio ir prakeiksmo intarpai – paplitusios ne visose Lietuvos vietovėse. Pirmosios beveik nėra Sūduvos ir Žemaitijos regionuose, jos plėtra laisvesnė. O žalčio šaukinio ir prakeiksmo formulėse ryškesni regioniniai skirtumai.

2. Per spaudą ir kitais rašto kultūros keliais XX a. išplatintas, kanoniniu tapęs „Eglės žalčių karalienės“ tekstas paveikė įvairių Lietuvos regionų pasakotojus ir tai ryšku iš pasakos poetinių formulių sklaidos.

3. Poetinės formulės (intarpai), sudarydamos siužeto atraminius taškus, labai griežtai neregamentuoja pasakotojo, jos atviros transformacijoms. Kūrybinė kaita pasireiškia ir savitais bruožais kalbinėje stilistinėje raiškoje, ir emocijų prasminių akcentų, motyvų ir kitų elementų variavimais.

4. Poetinių formulių (intarpų) kūrybinėje plėtroje išsiskiria ir atskiri talentingi pasakotojai, praturtindami ir praplėsdami perimtus tradicinius modelius.

5. Poetinės formulės dėl jų regioninių ir individualių savitumų yra puikūs orientyrai atskleidžiant kūrinio kūrybinės plėtros tendencijas, patogios išryškinant variantų kaitą.

### ŠALTINIAI ir LITERATŪRA

ATU – The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography, parts I–III, by Hans-Jörg Uther, *FF Communications*, 2004, No. 284–286.

EŽK – Pasaka „Eglė žalčių karalienė“, t. I: *Lietuvių variantai*, sudarė ir parengė Leonardas Sauka, Vilnius, 2007.

Sauka Leonardas 1989. Pasakų intonacijos, kn.: *Gervėčiai*: Monografija, red. kolegija: Norbertas Vėlius (pirm.), Aldona Jonaitytė [ir kt.], Vilnius, p. 329–342.

Sauka Leonardas 2007a. Pasakos „Eglė žalčių karalienė“ kelionė į rašto pasaulį, kn.: *Pasaka „Eglė žalčių karalienė“*, t. I: *Lietuvių variantai*, sudarė ir parengė Leonardas Sauka, Vilnius, p. 17–40.

Sauka Leonardas 2007b. Pastangos švelninti kūrinį: pasakos „Eglė žalčių karalienė“ periferiniai variantai, *Tautosakos darbai*, [t.] XXXIII, p. 45–55.

Sauka Leonardas 2008. Veikėjų ir vietų vardai, jų kaita *Eglės* pasakoje, *Tautosakos darbai*, [t.] XXXV, p. 184–193.

## **OUTBREAKS OF CREATIVITY IN THE TALE “EGLĖ – THE QUEEN OF SERPENTS”**

LEONARDAS SAUKA

### **Summary**

Outbreaks of creativity in the Lithuanian variants of the fairy tale “Eglė – the Queen of Serpents” were investigated in two aspects: the role of a talented storyteller Jonas Petrikas from Gervėčiai parish in elaborating the tale was revealed, and peculiarities of regional traditions, manifested in three poetic formulas, were elucidated. The first formula is meant to protect the serpent from deceit (it is characteristic for eastern and south-eastern Lithuanian variants); while the second one is the call for the serpent, meant to invoke him from another world and to find out if he is still alive. The third formula is a curse at the end of the tale, when after the serpent has perished his wife usually turns herself and her children into trees. The comparison of poetic formulas conveniently reveals the creative outbreaks in the tale: it elucidates typical regional patterns of the formulas, which nevertheless keep being constantly varied in the lips of the informants. The impact that a single variant of the tale, popularized in the written culture and becoming almost the canonic one, has on the 20<sup>th</sup> century tradition of the poetic formulas, is also noted.

Gauta 2010-04-23